

Вучэбная дысцыпліна

Беларуская мова

Факультэт пачатковай адукацыі

Форма атрымання вышэйшай адукацыі **завочная**

Курс **У (6 г.н.)**

Група **61**

Выкладчык

дацэнт кафедры беларускага
і рускага мовазнаўства,
кандыдат філалагічных навук

Міхалевіч Алена Генадзьеўна

Тлумачальная запіска

У 2017-2018 навучальным годзе студэнты шостага курса завочнай формы атрымання вышэйшай адукацыі факультэта пачатковай адукацыі працягваюць вывучэнне беларускай мовы, у прыватнасці адну з яе частак – сінтаксіс. Паколькі многія пытанні з’яўляюцца аб’ёмнымі і могуць выклікаць цяжкасць у студэнтаў, прапануецца дадзены матэрыял, які ўключае асвятленне некаторых тэарэтычных аспектаў, а таксама практычныя заданні, выкананне якіх дапаможа студэнтам лепш засвоіць вывучаемыя тэмы.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Тэарэтычная частка

Тэма 1. Паняцце пра сінтаксіс. Просты сказ

Пытанні:

1. Сінтаксіс, яго змест і задачы.
2. Асноўныя сінтаксічныя адзінкі.
3. Віды сінтаксічнай сувязі.
4. Сказ як асноўная сінтаксічная адзінка.

1. Сінтаксіс – раздзел граматыкі, у якім вывучаюцца спосабы аб'яднання слоў і словаформ у словазлучэнні і сказы, простых сказаў у складаныя; тыпы словазлучэнняў і сказаў паводле іх значэння, функцыі, структуры. Сінтаксіс – гэта і сукупнасць сродкаў і правіл утварэння сінтаксічных адзінак – словазлучэнняў і сказаў.

2. Асноўныя сінтаксічныя адзінкі – словазлучэнне і сказ.

Словазлучэнне – сінтаксічная адзінка, якая ўтвараецца спалучэннем самастойных слоў на аснове падпарадкавальнай сувязі; галоўным кампанентам словазлучэння з'яўляецца слова, залежным – форма слова.

Сказ – камунікатыўная моўная адзінка, што служыць пра факт рэчаіснасці. Сказы могуць быць простыя і складаныя.

3. Асноўныя віды сінтаксічнай сувязі – падпарадкавальная і злучальная.

Падпарадкавальная сувязь (падпарадкаванне) – від сувязі, які выступае пры аб'яднанні граматычна нераўнапраўных кампанентаў у словазлучэнні (жапасаванне, кіраванне, прымыканне) і галоўнай і даданай частак у складаназалежным сказе.

Злучальная сувязь (злучэнне) – від сувязі, які выступае пры аб'яднанні граматычна раўнапраўных кампанентаў у простым сказе, частак складаназлучанага сказа і частак бяззлучнікавага складанага сказа.

Трэці від сінтаксічнай сувязі – **прэдыкатыўная сувязь** (узаемнае падпарадкаванне) – ілюструецца галоўнымі членамі сказа.

4. Сказ – граматычна і сінтаксічна аформленая адзінка моўных зносін, у якой выражаюцца і фармулююцца думкі, пачуцці. Асноўныя яго граматычныя прыметы: прэдыкацыйнасць, мадальнасць, сінтаксічны час, сэнсавая завершанасць, інтанацыйная аформленасць.

Паводле мэты выказвання сказы бываюць апавядальныя, пыталныя (уласна-пытальныя, пытална-пабуджальныя і пытална-рытарычныя) і пабуджальныя; паводле адносін выказвання да рэчаіснасці – сцвярдзальныя і адмоўныя; паводле граматычнай структуры – простыя і складаныя. Простыя сказы дзеляцца на сінтаксічна падзельныя і сінтаксічна непадзельныя; двухсастаўныя і аднасастаўныя. Двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы

бываюць неразвітыя і развітыя. Простыя сказы могуць быць няўскладненыя і ўскладненыя, поўныя і няпоўныя.

Тэма 2. Просты ўскладнены сказ

Пытанні:

1. Простыя сказы, ускладненыя аднароднымі членамі.
2. Простыя сказы, ускладненыя адасобленым членамі.
3. Простыя сказы, ускладненыя параўнальнымі зваротамі.
4. Простыя сказы, ускладненыя пабочнымі канструкцыямі.
5. Простыя сказы, ускладненыя ўстаўнымі канструкцыямі.
6. Простыя сказы, ускладненыя звароткам.

1. Аднародныя члены сказа – два або некалькі членаў сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго агульнага для іх члена і характарызуюцца інтанацыйнай пералічэння. Аднароднымі могуць быць як галоўныя, так і даданыя члены сказа. Яны звычайна маюць аднолькавае марфалагічнае выражэнне. Пры аднародных членах могуць быць злучальныя (спалучальныя, супраціўныя і размеркавальныя) злучнікі. Яны могуць быць звязаны і бяззлучнікавай сувяззю.

Найбольш часты знак прыпынку паміж аднароднымі членамі – коска. Яна ставіцца пры адсутнасці злучнікаў, перад супраціўнымі і размеркавальнымі злучнікамі.

Азначэнні, якія адносяцца да аднаго слова, могуць быць аднароднымі (калі характарызуюць прадмет з аднаго боку, калі з'яўляюцца адасобленымі, калі ўжываюцца ў пераносным значэнні, калі маюць рознае марфалагічнае выражэнне: першае – прыметнікам, другое – дзеепрыметнікам) і неаднароднымі.

Пры аднародных членах могуць ужывацца абагульняльныя словы.

2. Адасабленне – сэнсавое і інтанацыйнае выдзяленне даданага членаў сказа з мэтай узмацнення іх значэння і надаць некаторую самастойнасць. На пісьме адасобленыя члены сказа выдзяляюцца пераважна коскамі, радзей – працяжнікамі.

Адасабляюцца даданыя члены сказа (азначэнні, акалічнасці, дапаўненні), а таксама паясняльныя і далучальныя звароты.

Дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі, дзеепрыметнікамі ці іх зваротамі, а д а с а б л я ю ц ц а і на пісьме выдзяляюцца коскамі:

1. Калі стаяць пасля пасля паяснёных назоўнікаў і з'яўляюцца развітымі.
2. Калі два і болей адзіночныя азначэнні стаяць пасля паяснёных назоўнікаў і маюць падкрэсленую сэнсавую нагрузку.

З а ў в а г і. 1. Не адасабляюцца і не выдзяляюцца коскамі азначэнні, выражаныя адзіночнымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, якія стаяць пасля паяснёнага назоўніка і ўтвараюць з ім адно сэнсавое цэлае: *Сок сасновы,*

смалісты на галінах гудзе (Бр.); *Затросся свежым лісцем альхоўнік малады, нядаўна пасаджаны* (Бяд.).

2. Не адасабляюцца і не выдзяляюцца коскамі азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі (з паясняльнымі словамі або без іх), якія пры цеснай сувязі з дзеясловам становяцца іменнай часткай выказніка.

3. Калі стаяць перад паяснёным назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае адценне (прычыны, уступкі, умовы, часу).

4. Калі ўдакладняюць папярэдняе азначэнне.

5. Незалежна ад месца ў сказе, калі адносяцца да асабовых займеннікаў, адзелены ад паяснёных назоўнікаў выказнікам ці іншымі членамі сказа:

Недапасаваныя азначэнні, выражаныя часцей назоўнікамі ва ўскосных склонах або спалучэннямі назоўнікамі з іншымі часцінамі мовы, а д а с а б л я ю ц ц а і на пісьме выдзяляюцца коскамі:

1. Калі адносяцца да асабовых займеннікаў або ўласных ці агульных назоўнікаў незалежна ад месца ў сказе.

2. Калі знаходзяцца ў адным радзе з адасобленымі дапасаванымі азначэннямі.

Неразвітыя і развітыя прыдаткі, выражаныя назоўнікамі ці назоўнікамі з паясняльнымі словамі, а д а с а б л я ю ц ц а і на пісьме звычайна выдзяляюцца коскамі:

1. Калі адносяцца да асабовых займеннікаў незалежна ад месца ў сказе:

2. Калі адносяцца да ўласных ці агульных назоўнікаў і стаяць пасля іх:

3. Калі звязваюцца з паяснёнымі назоўнікамі злучнікамі *ці, або* (з удакладняльным значэннем), *як* (з прычинным значэннем), словамі *па прозвішчы, па мянушцы, па клічцы* і інш. Калі спалучэнне злучніка *як* з назоўнікам мае значэнне 'ў якасці', то яно не адасабляецца.

4. Калі маюць дадатковае акалічнаснае значэнне і стаяць перад агульнымі ці ўласнымі назоўнікамі.

На пісьме адасобленыя прыдаткі, акрамя косак, выдзяляюцца і працяжнікамі:

1. Калі перад адасобленым прыдаткам можна без змен сэнсу ўставіць словы *а іменна, гэта значыць*.

2. Калі адасоблены прыдатак мае ўдакладняльны, паясняльны характар.

Паводле граматычнага выражэння і сінтаксічных функцый адасобленыя акалічнасці дзеляцца на дзве групы. Першую складаюць акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі. Яны а д а с а б л я ю ц ц а і на пісьме выдзяляюцца коскамі:

1. Калі выражаюцца дзеепрыслоўнымі зваротамі.

2. Калі выражаюцца адзіночным дзеепрыслоўем са значэннем дадатковага дзеяння ці стану пры дзеяслове-выказніку.

3. Калі выражаюцца дзеепрыслоўямі ці дзеепрыслоўнымі зваротамі, звязанымі з астатняй часткай злучнікамі *як, нібы, быццам* і інш.; прычым коска ставіцца перад адпаведным злучнікам.

4. Калі ў сказе стаяць пасля злучнікаў (апрача супраціўнага злучніка **а**), то раздзяляюцца з імі коскамі.

З а ў в а г а. Калі адасобленая акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем ці дзеепрыслоўным зваротам, адносіцца да аднаго з аднародных выказнікаў, звязаных супраціўным злучнікам **а**, то яна раздзяляецца з ім коскай.

Не **а д а с а б л я ю ц ц а і** не выдзяляюцца коскамі акалічнасці:

1. Выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі, калі стаяць пасля выказніка і па семантыцы набліжаюцца да прыслоўяў спосабу дзеяння ці часу.

2. Выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія з'яўляюцца ўстойлівымі зваротамі (фразеалагізмамі).

3. Выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі ці дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія ўжываюцца пасля прыслоўяў і звязаны з імі спалучальным злучнікам **і**.

4. Выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі ці дзеепрыслоўнымі зваротамі, перад якімі стаіць узмацняльная часціца **і**.

З а ў в а г а. Два дзеепрыслоўныя звароты, якія выступаюць як аднародныя, звязаныя спалучальным злучнікам **і**, не раздзяляюцца коскай.

У пачатку сказа з пэўнай семантычнай мэтай могуць **а д а с а б л я ю ц ц а і** на пісьме выдзяляцца коскай акалічнасці, выражаныя назоўнікі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *дзякуючы, насуперак, наводле, з прычыны, у адпаведнасці, са згоды* і іншымі са значэннем прычыны, умовы, уступкі, спосабу дзеяння.

Адасабляцца могуць таксама акалічнасці, выражаныя адзіночнымі прыслоўямі, што адносяцца да выказніка і маюць значэнне заўвагі.

Адасабляюцца і на пісьме выдзяляюцца коскамі дапаўненні са значэннем выключэння, уключэння, замяшчэння, выражаныя назоўнікамі або займеннікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *акрамя, апрача, замест, за выключэннем, звыш* і інш.

З а ў в а г і. 1. Не адасабляюцца спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікам *замест*, які сінанімічны па значэнні прыназоўніку *за* ці слову *ўзамен*. 2. Не адасабляюцца і дапаўненні, калі перад імі знаходзіцца ўзмацняльная часціца **і**.

Паясняльныя і далучальныя канструкцыі даюць тлумачэнне (удакладняюць або абмяжоўваюць, выдзяляюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх ці наступных слоў), дадатковыя заўвагі да асноўнага тэксту ці яго часткі. Паясняльныя канструкцыі ўводзяцца ў сказ словамі *гэта, гэта значыць, а іменна, так званы* і інш.

Далучальныя канструкцыі прымацоўваюцца да сказа словамі *да таго ж, у тым ліку, у прыватнасці, напрыклад, галоўным чынам, нават, асабліва, выключна, перш за ўсё, у адпаведнасці, у першую чаргу* і інш.

Далучэнне можа выражацца толькі інтанацыйна (без дапамогі злучнікаў і злучальных слоў).

На пісьме паясняльныя і далучальныя канструкцыі выдзяляюцца звычайна коскамі, радзей – працяжнікамі.

3. Параўнальныя звароты – словы і словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест пэўнага члена або ўсяго выказвання. Сродкі сувязі іх у сказе – злучнікі *як, нібы, што быццам, нібы, нібыта* і інш.

Паводле складу параўнальныя звароты бываюць простыя і складаныя. Яны маюць дзве разнавіднасці: звароты, якія метафарычна выяўляюць прадмет праз супастаўленне з'явы ці прадмета на аснове нейкіх агульных прымет; звароты, якія падкрэсліваюць тоеснасць прадметаў, з'яў і інш. Параўнанні з'яўляюцца членамі сказа і на пісьме звычайна выдзяляюцца коскамі.

4. Пабочныя канструкцыі – словы, спалучэнні слоў і сказы, якія граматычна не звязаны з членамі сказа і выражаюць адносіны таго, хто гаворыць, да выказанай думкі ці да спосабу яе выражэння.

Пабочныя канструкцыі нясуць дадатковую суб'ектыўна-ацэначную інфармацыю. З іх дапамогай можна:

1. Выразіць розную ступень перакананасці выказанай думкі – упэўнененасць, няўпэўненасць, сумненне, меркаванне: *безумоўна, бяспрэчна, ведаю, вядома, зразумела, натуральна, не сакрэт, гэта праўда, сапраўды, разумеецца, упэўнены, бадай, быццам бы, відавочна, відаць, думаю, як здавалася, здаецца, магчыма, мабыць, можа, мусіць, мяркую, напэўна, нібыта, спадзяёмся, трэба думаць, хутчэй за ўсё* і інш.

2. Выказаць адносіны да спосабу выражэння думак, да манеры выказвання, выбару стылю маўлення, паведамлення: *інакш кажучы, праўду кажучы, як гаворыцца, карацей кажучы, трэба прызнацца, на добры лад, на сутнасці* і інш.

3. Даць эмацыянальную ацэнку фактам, пра якія паведамляецца, выразіць радасць, задавальненне, захапленне, гонар, засмучэнне, здзіўленне, шкадаванне: *на шчасце, на радасць, на жаль, як на злосць, як на бяду, на маё здзіўленне, чаго добрага, як на дзіва*.

4. Указаць на крыніцу паведамлення, на тое, каму належыць думка: *адчуваю, на маю думку, як кажучы, па-мойму, па-твойму, па-нашаму, па-вашаму, на мой погляд, па маіх падліках, думаецца, помніцца* і інш.

5. Устанавіць лагічныя адносіны паміж часткамі выказвання, паказаць на крыніцу паведамлення, парадак думак, іх паслядоўнасць: *такім чынам, значыць, між іншым, з аднаго боку, з другога боку, па-першае, па-другое, перш за ўсё, перш-наперш, нарэшце, у першую чаргу, аднак, праўда, прынамсі, скажам* і інш.

6. Звярнуць увагу суб'ядніка ці чытача з мэтай актывізаваць яго, выклікаць пэўныя адносіны да згаданых фактаў, рэакцыю на паведамленне: *заўважце, прыміце пад увагу, уявіце сабе, ці паверыце, разумеецца, калі ласка, прабачце* і інш.

7. Ацаніць меру і ступень якой-небудзь якасці, важнасць, значнасць пэўнага факта: *галоўнае, самае галоўнае, на меншай меры, галоўным чынам, самае большае, самае лепшае* і інш.

8. Спаслацца на звычайнасць фактаў, пра якія паведамляецца ў працэсе абмену думкамі: *звычайна, як звычайна, як і водзіцца, як вядзецца, як заўсёды, бывае, часам бывала, здараецца* і інш.

Сінтаксічнай асаблівасцю пабочных канструкцый з'яўляецца іх фармальная незалежнасць ад асноўнага саставу сказа, з якім яны не звязваюцца ні злучальнай, ні падпарадкавальнай сувяззю. Пабочныя канструкцыі звязваюцца з асноўным саставам сказа сэнсава-інтанацыйнай сувяззю, граматычнымі паказчыкамі якой з'яўляюцца пазіцыя і інтанацыя. Пазіцыю ў пачатку і ў канцы сказа займаюць тыя пабочныя словы, словазлучэнні і сказы, якія сэнсава звязваюцца з усім саставам сказа. Калі ж пабочныя канструкцыі звязваюцца толькі з асобным членам сказа, то яны размяшчаюцца побач з ім у сярэдзіне сказа.

Пабочныя канструкцыі ўключаюцца ў сказы з дапамогай асобай інтанацыі пабочнасці. Пры вымаўленні яны аддзяляюцца ад асноўных кампанентаў сказа паўзамі. Інтанацыя пабочнасці характарызуецца паніжаным тонам і больш хуткім тэмпам.

Марфалагічнымі сродкамі выражэння пабочных адзінак – слоў і спалучэнняў слоў – з'яўляюцца:

- мадальныя словы (*канешне, вядома, безумоўна, бяспрэчна, напэўна, сапраўды, мабыць, мусіць, магчыма* і інш.);
- прыслоўі (*на-мойму, на-твойму, на-вашаму, на-нашаму, на-іхняму, на-першае, на-другое, нарэшце, наадварот, карацей* і інш.);
- назоўнікі з прыназоўнікамі ці без іх (*праўда, словам, на ішчасце, на думку, на бяду* і інш.);
- субстантываваныя прыметнікі (*галоўнае, самае галоўнае, самае горшае* і інш.);
- займеннікі з прыназоўнікамі (*між іншым, між намі* і інш.);
- дзеяслоўныя формы (*думаецца, дапусцім, ведаеш, кажу* і інш.);
- спалучэнні слоў (*галоўным чынам, адным словам, з аднаго боку, інакш кажучы, чаго добрага, як вядома, разам з гэтым* і інш.).

На пісьме пабочныя канструкцыі звычайна выдзяляюцца коскамі. Таксама коскамі выдзяляюцца пабочныя словы і спалучэнні слоў, якія ўваходзяць у склад іншых пабочных ці ўстаўных сказаў, адасобленых зваротаў, удакладняльных ці іншых выдзеленых знакамі прыпынку частак сказа. Ставіцца коска і паміж пабочнымі канструкцыямі, якія ідуць адна за адной. *З а ў в а г а*. Не аддзяляюцца коскай ад пабочных кампанентаў узмацняльная часціца *і*, а таксама часціцы, якія да іх адносяцца і стаяць пасля іх.

Калі пэўная часціца мовы ўжываецца як пабочнае слова, то яна страчвае сваё намінацыйнае значэнне, абстрагуецца ад яго і становіцца сродкам выражэння агульнай ацэнкі паведамлення, мадальнага, эмацыянальнага і іншага значэння, якое ўласціва пабочным канструкцыям. Таму ад пабочных

канструкцый трэба адрозніваць некаторыя словы (*сапраўды, здаецца, праўда, відаць, нарэшыце* і інш.) і спалучэнні слоў (*такім чынам, з другога боку* і інш.), якія могуць з'яўляцца членамі сказа і знакамі прыпынку не выдзяляюцца. Параўн.: 1. **Праўда**, *Тубі часта бегаў у лес, але больш часу праводзіў у вадзе і адчуваў сябе ў ёй як рыба* (Я.М.). – **Праўда** *вачэй не засмуціць* (Прык.). 2. *У нас, на шчырасці, добрыя лясы* (Гл.). – *Размова была на шчырасці* (Краўч.). 3. *Мы, вядома, добрыя сябры* (Як.). – *Усім вядома, што адклад не ідзе на лад* (Бяд.). Пры распазнаванні слоў, якія могуць ужывацца і як пабочныя, і як непабочныя, трэба ўлічваць наступнае: пабочныя канструкцыі вымаўляюцца адасоблена, з характэрнай для іх інтанацыяй і кароткімі паўзамі; непабочныя ж адзінкі зліваюцца ў адзіным патоку голасу з астатнімі кампанентамі сказа.

Выклікае цяжкасць размежаванне слоў *безумоўна, бывае, зразумела, відаць, праўда, сапраўды, напэўна (пэўна), нарэшыце (урэшыце, зрэшты), канечне* і інш.

Слова *аднак* з'яўляецца злучнікам, калі стаіць у пачатку сказа (ці часткі складаналучанага сказа і пры аднародных членах) і пабочным словам, калі стаіць у сярэдзіне ці ў канцы сказа: *Ападаў ветравы холад і цяплела надвор'е. Аднак жа вецер густа халадзіў цела* (К.Ч.); *Дзядзька яшчэ доўга па-рознаму выказваў сялянскае нявер'е ў існаванне справядлівасці на свеце, аднак я заснула* (Шам.); *Мы з Аркадзем выйшлі на вуліцу, аднак не адразу рушылі да Машчынскіх* (І.Н.); *Аднак маці адразу ж згледзела Сёмку, і яе ўразіў выраз сполаху, бадай што жаху, на яго яшчэ вельмі дзіцячым твары* (І.Н.). – *Прыцяўшы дыханне, Сцёпка, аднак, злавіў на слых ціхенькія гукі, якіх спярша не адгадаў нават* (В.Б.); *У карых вачах чалавека, аднак, не то свяцілася іскрынка, не то прарывалася нейкая ўсмішка* (Лыньк.).

Слова *бадай* пабочнае, калі мае значэнне 'магчыма': *Сёлета, бадай, будзе добры ўраджай* (Пасл.). Калі ж яно абазначае 'амаль', то з'яўляецца часціцай: *Такія корчмы-станцыі Мінскі тракт меў бадай праз кожныя дзесяць кіламетраў* (Бяд.).

Слова *нарэшыце (урэшыце)* пабочнае, калі паказвае на сувязь думак, парадак іх выкладу ў выказванні і мае ацэначнае значэнне: *Урэшыце, людзі з пагранічнага кардона раней не звярталі ўвагі на тых, хто паблізу збіраў ягады* (Каратк.). Калі ж гэта слова абазначае 'пад канец', 'пасля ўсяго', 'напаследак', 'у выніку', то гэта – акалічнасць: *Маці зняла з ног туфлі, мы сышлі з дарогі і нарэшыце спыніліся пад густой елкай* (Дал.).

Узмацняльная часціца *нават* у ролі пабочнага слова не выступае і коскамі не выдзяляецца: *Назаўжды развітаўшыся з Зоськай, Антон адчуў у сабе палёжку, нават спакой, быццам скінуў са спіны цяжар, які доўга не даваў спакою* (В.Б.); *Нават глупства можа набыць славу мудрасці, калі яму не прарэчыць* (Скр.).

Пабочнымі могуць выступаць, акрамя слоў ці спалучэнняў слоў, і цэлыя сказы. Пабочныя сказы семантычна не адрозніваюцца ад іншых пабочных канструкцый: выражаюць мадальную, эмацыянальна-ацэначную ці

лагічную ацэнку, указваюць на крыніцу паведамлення, на паслядоўнасць і сувязь думак і інш.

Сярод пабочных сказаў найбольш пашыраны:

- двухсастаўныя сказы (*я думаю, сцвярджае аўтар, як вы гаварылі, кажуць людзі і інш.*);
- аднасастаўныя пэўна-асабовыя сказы (*мяркую, ведаеце, скажу вам і інш.*);
- аднасастаўныя няпэўна-асабовыя сказы (*як пішуць, казалі, як сцвярджаюць і інш.*);
- аднасастаўныя безасабовыя сказы (*здаецца, можна сцвярджаць, як высветлілася і інш.*).

Пабочныя сказы могуць уключацца ў асноўнае выказванне без злучнікаў. Некаторыя з іх уводзяцца ў асноўны сказ з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў *як, калі і інш.*, што збліжае пабочныя сказы па форме з даданымі часткамі складаназалежнага сказа.

Пабочныя сказы характарызуюцца хуткім тэмпам вымаўлення і асаблівай інтанацыяй, значнымі паўзамі і нізкім тонам голасу і на пісьме звычайна выдзяляюцца коскамі.

5. Устаўныя канструкцыі – словы, спалучэнні слоў і сказы, якія служаць для ўдакладнення, канкрэтызацыі, дадатковага паведамлення, заўвагі, тлумачэння ўсяго сказа ці асобных яго членаў.

Устаўныя канструкцыі граматычна і інтанацыйна не звязаны з асноўным сказам; іх вымаўленне суправаджаецца паніжэннем голасу, паскарэннем тэмпу і больш працяглымі паўзамі. На пісьме гэтая інтанацыйная адасобленасць афармляецца рознымі знакамі прыпынку:

- працяжнікамі ці дужкамі, калі ўстаўныя канструкцыі маюць складаную будову, вызначаюцца развітасцю, большай самастойнасцю і наяўнасцю сваіх знакаў прыпынку;
- коскамі ў выпадку простага будовы, неразвітасці і наяўнасці непрацяглых паўз устаўных канструкцый.

Вылучаюцца ўстаўныя канструкцыі канструктыўнага і неканструктыўнага тыпу. Устаўныя канструкцыі канструктыўнага тыпу вызначаюцца сэнсавай і граматычнай незалежнасцю і пры апусканні знакаў прыпынку, якімі яны выдзяляюцца, не ўпісваюцца ў структуру сказа. Устаўныя канструкцыі другога, неканструктыўнага, тыпу можна ўключыць у асноўны сказ як граматычную адзінку.

У адрозненне ад пабочных устаўныя канструкцыі вызначаюцца большай семантычнай насычанасцю. Найбольш характэрная іх функцыя – тлумачальна-ўдакладняльная: устаўныя словы, спалучэнні слоў і сказы дадаткова паясняюць розныя акалічнасці (час, месца, прычыну, спосаб і інш.) названага ў асноўным сказе дзеяння. Нярэдка ўстаўныя канструкцыі (пераважна словы і спалучэнні слоў) з'яўляюцца другімі найменнямі таго,

што ўжо называлася, і тлумачаць невядомыя або малаўжывальныя словы і выразы.

Устаўныя канструкцыі могуць дадаткова называць або характарызаваць асобу ці аб'ект.

Устаўныя канструкцыі выконваюць таксама прычынна-вызначальную, мэтава-ўдакладняльную, даведачна-адсылачную і іншыя функцыі.

Найчасцей устаўныя канструкцыі ўдакладняюць у сказе толькі яго частку (пераважна адно слова) і стаяць пасля яе.

У сказ устаўныя канструкцыі могуць уключацца:

- без злучнікаў і злучальных слоў: *Сце́пка прыслухоўваеца і ўзіраеца ў гэтага чалавека: ён не стары яшчэ, каржакаваты і – на гаворцы чуваць – не тутэйшы* (В.Б.);

- з дапамогай злучальных злучнікаў *і, а, ці* і інш.: *Я не скарыўся, бо ведаю-знаю: дзесьці (і скоря) цябе напаткаю* (Гл.);

- з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў *бо, калі, хоць, што, як, які* і інш.: *На адным фотаздымку чалавек выйшаў з нейкім пагнутым носам (калі толькі сапраўды нос у яго быў прасты), з адтапыранымі губамі* (К.Ч.).

Устаўныя канструкцыі адрозніваюцца ад пабочных і тым, што ніколі не стаяць у пачатку асноўнай часткі, а толькі ў сярэдзіне ці канцы. Параўнальна рэдка яны афармляюцца як самастойны сказ: *Мусіць, хутка зоймецца ранне, неба робіцца асабліва чорным. (Праклятае начное неба, ад якога мы столькі стрывалі сёння!)* (В.Б.). Калі ў канцы гэтага сказа ставяцца пыталынік ці клічнік або іх спалучэнне, то яны ставяцца перад дужкай ці працяжнікам, што закрываюць устаўную канструкцыю: *І побач (глядзі ты: зноў тут як тут!) дрэмле немец* (В.Б.); *І тады Ірка ўздыхае, выцірае з ілба пот – горача як! – і расшпільвае матчыну нажутку* (Пташ.); *Я гляджу і не магу нагледзецца (што з таго, што ноч і змрок густы?) на цябе, Вялікая Мядзведзіца, на цябе, мой месяц залаты* (Панч.).

Устаўныя канструкцыі (словы, спалучэнні слоў, сказы) не выражаюць мадальных, экспрэсіўных, эмацыянальных адносін да выказанай думкі і свабодна ўжываюцца ва ўсіх стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

6. З в а р о т а к - гэта слова ці спалучэнне слоў, што называюць асобу або прадмет, да якіх звяртаюцца з гаворкай: *Пасядзі са мной, **Максімавіч!*** (Я.С.).

Зваротак выконвае важныя стылістычныя функцыі ў вусным і пісьмовым маўленні. Калі ён называе адну ці некалькі асоб, то служыць для прыцягнення ўвагі гэтай асобы ці асоб да выказвання, да выканання загаду, просьбы, пажадання таго, хто гаворыць, да адказу на пытанне і інш. Калі зваротак называе неадушаўлены прадмет, то яго функцыя - выдзеліць пэўны аб'ект.

Зваротак можа выконваць і ацэначна-характарыстычную функцыю. Зваротак з'яўляецца адным з вобразных моўных сродкаў, які ажыўляе апавяданне і надае выказванню эмацыянальнасць, выразнасць. Гэта

дасягаецца перш за ўсё за кошт суфіксаў ацэнкі, а таксама паясняльных слоў да звароткаў і інтанацыі (пры вусным чытанні, вымаўленні): *Сні, мой хлопчык, сні, мой слаўны, сні, мой залаты. У шчаслівы час, мой сыне, нарадзіўся ты* (Гл.).

Звароткі, уваходзячы ў структуру сказа, застаюцца граматычна незалежнымі. Яны не з'яўляюцца членамі сказа, аднак не могуць існаваць без сэнсавай сувязі з канкрэтным сказам або з асобнымі яго членамі. Сэнсавая сувязь у большасці выпадкаў фармальна выражаецца з дапамогай інтанацыі.

У многіх выпадках сэнсавая сувязь звароткаў са сказамі настолькі вялікая, што звароткі нясуць асноўную інфармацыю і без іх нельга выразіць змест сказа. Гэта мае месца, напрыклад, у раскрыцці рэальнага зместу асабовых займеннікаў: *Краска мілая мая, гося веснавая, як ты хораша цвіцеш у глушы, любая* (К-с). Паказчыкам сэнсавай сувязі зваротка са сказам служыць і наяўнасць у сказе дзеяслова-выказніка ў форме загаднага ладу: *Слаўся ты, мая дарога, дзе ў жыцці сустрэцца можна і з натхненнем непачатым, і з руплівасцю трывожнай* (Кір.).

Сэнсавая сувязь зваротка са сказам праяўляецца па-рознаму, аднак ён не звязаны з членамі сказа ні падпарадкавальнай, ні злучальнай сувяззю, што дазваляе ўжываць зваротак у ролі своеасаблівага зачыну выказвання. Найбольш пашыранай формай выражэння зваротка з'яўляецца форма назоўніка ў назоўным склоне (з паясняльнымі словамі ці без іх), якая мае граматычныя катэгорыі ліку, роду, склону.

Зваротак можа выражацца субстантываванымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі ў назоўным склоне.

Сустрэкаюцца і звароткі, выражаныя формай старажытнага клічнага склону назоўніка. Звароткі, выражаныя формай старажытнага клічнага склону, часта выражаюць дадатковыя эмацыянальныя адценні шчырасці, ласкальнасці, заміланання і інш.

У гутарковым (размоўным) стылі ўжываюцца і звароткі, выражаныя асабовымі займеннікамі адзіночнага і множнага ліку **ты**, **вы** з адценнем грубасці, фамільярнасці.

У якасці зваротка могуць выступаць спалучэнні сінанімічнага характару.

Паводле структуры звароткі бываюць неразвітыя і развітыя. Н е р а з в і т ы я звароткі выражаюцца адным словам. Р а з в і т ы я звароткі ўключаюць, акрамя асноўнага слова, залежныя ад яго кампаненты – прыметнікі, прыналежныя займеннікі, назоўнікі ва ўскосных склонах. Пры зваротку могуць быць адасобленыя прыдаткі: *Беларусь-радзіма, вольная старонка, вольным тваім далям краю не відаць* (Р.).

Зваротак не мае сталага месца ў сказе і можа знаходзіцца як па-за межамі сказа, так і ў складзе яго. У першым выпадку ён вымаўляецца з павышэннем тону голасу, лагічным націскам і больш працяжна, чым само выказванне, ад сказа аддзяляецца паўзай: *Шляхі-шляхі! О як жа многа было вас пройдзена ў жыцці!* (Пр.)

Калі ж зваротак уваходзіць у склад сказа і стаіць у сярэдзіне яго, ён мае інтанацыю пабочнасці: выдзяляецца невялікімі паўзамі, вымаўляецца больш нізкім тонам і хутчэй, чым іншыя словы сказа. У канцы сказа зваротак вымаўляецца са слабай клічнай інтанацыяй.

Найчасцей звароткі ўжываюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Зваротак – неразвіты і развіты – сінтаксічна не звязаны з членамі сказа, а таму заўсёды выдзяляецца на пісьме знакамі прыпынку:

1. Калі зваротак знаходзіцца ў пачатку сказа, то пры звычайнай інтанацыі пасля яго ставіцца коска: ***Сонца**, умыйся расою світальнай зары* (Бял.); ***Лета**, ты, лета, прыгожа-квяцістае, колькі ты ўносіш аздобы з сабой!* (Куп.); ***Восень**, жоўтым крылом не махай* (Панч.).

2. Калі зваротак стаіць у пачатку сказа і суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй, то пасля яго ставіцца клічнік: ***Мой родны Мінск!** Ты – прыгажосць і слава Беларусі, я палеткаў, пушчаў і нябёс* (Пр.).

3. Калі зваротак стаіць у канцы сказа, то перад ім заўсёды ставіцца коска, а пасля яго – знак прыпынку, які патрабуецца зместам і інтанацыяй усяго сказа: *Люблю лугі квяцістыя, за полем шумны гай, палеткі каласістыя, цябе, **мой родны край*** (Р.).

4. Калі зваротак стаіць у сярэдзіне сказа, то ён выдзяляецца з абодвух бакоў коскамі: *Вей, **вечер**, хвойным водарам* (Панч.).

5. Калі аднародныя або развітыя звароткі разрываюцца на часткі членамі сказа, то кожны з іх выдзяляецца коскамі: *Добры дзень, **аснежаныя прасторы**, добры дзень, **сталіца хараства!*** (Тр.).

6. Калі ў ролі зваротка ўжываецца асабовы займеннік, то пасля яго заўсёды ставіцца клічнік: *Эй, **ты!** Чаму не едзеш?!* (К.Ч.).

7. Калі перад звароткам стаяць выклічнік ці займеннік **ты** або **вы**, то выдзяляецца коскамі толькі зваротак: *Эх, **дом!** Як міл ты нам! Колькі глыбокага сэнсу ў табе!* (К-с). Часціца **о** ад зваротка коскай не аддзяляецца: ***О Беларусь, мая калыска, жыццё маё, прытулак мой!** З гарачаю любоўю нізка схіляюся перад табой* (Гл.).

8. Некалькі звароткаў, звязаных паміж сабою бяззлучнікавай сувяззю, аддзяляюцца адзін ад аднаго коскамі: *Баец, які ехаў наперадзе, падміргнуўшы мне, пачціва прывітаўся: "Добры дзень, **гаспадар, гаспадыня!** Гасцей прымаеце?"* (Хомч.).

9. Калі звароткі звязваюцца злучнікамі **і**, **ды** (у значэнні **і**), то знакамі прыпынку яны не раздзяляюцца: *Дзень добры, дзень добры, **гаі і дубровы**, шуміце пад ветрам, расціце здаровы* (Багд.); *Ой, **лясы-бары ды лугі-разлогі!** Цераз вас ідуць пуцінкі-дарогі* (Багд.).

Тэма 3. Тыпы складаных сказаў. Складаназалежны сказ

Пытанні:

1. Паняцце складанага сказа.
2. Класіфікацыя складаных сказаў.
3. Агульнае паняцце складаназалежнага сказа.
4. Сродкі сувязі паміж часткамі складаназалежнага сказа.
5. Віды даданых частак у складаназалежным сказе.
6. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе.

1. Складаны сказ - гэта такі сказ, у якім дзве і больш прэдыкатыўных адзінак аб'яднаны ў адно граматычнае, сэнсавое і інтанацыйнае цэлае. У адзінае сэнсавое і граматычнае цэлае часткі аб'ядноўваюцца злучнікавай (злучальнай і падпарадкавальнай) і бяззлучнікавай сувяззю.

2. У залежнасці ад віду сувязі паміж часткамі і характару сэнсавых адносін паміж імі складаныя сказы падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Сярод злучнікавых сказаў выдзяляюцца складаназлучаныя, у якіх часткі звязаны злучальнымі злучнікамі (злучальная чувязь) і складаназалежныя, у якіх часткі звязаны падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі (падпарадкавальная чувязь). Разнавіднасцю складаназалежнага сказа з'яўляюцца складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх часткі звязваюцца паміж сабой інтанацый (бяззлучнікавая сувязь), падзяляюцца на сказы з аднатыпнымі і разнатыпнымі часткамі ў залежнасці ад характару адносін паміж імі.

Да асобнага тыпу адносяцца складаныя сказы з рознымі відамі сувязі; састаўныя часткі гэтых сказаў звязаны паміж сабой двума або трыма відамі сувязі.

3. Складаназалежны сказ – гэта складаны сказ, у якім прэдыкатыўныя часткі звязаны падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі (падпарадкавальнай сувяззю). Часткі складаназалежнага сказа нераўнапраўныя: сінтаксічна незалежная частка – галоўная, а залежная ад яе – даданая. Даданая частка можа паясняць як усю галоўную, так толькі адно слова ў ёй. Нярэдка ў якасці апошняга выконвае ўказальнае слова (там, тут, туды, тады, столькі і інш.).

Складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка паясняе якое-небудзь слова ў галоўнай, называюцца сказамі з нерасчлянёнай структурай; складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка паясняе ўсю галоўную, - сказамі з расчлянёнай структурай.

Даданая частка можа стаяць перад галоўнай, у сярэдзіне або пасля яе.

4. Падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы з'яўляюцца асноўным сродкам сувязі частак складаназалежнага сказа. Падпарадкавальныя злучнікі *што, як калі, бо, быццам, таму што, нібы, хоць* і іншыя знаходзяцца ў даданай частцы і служаць толькі для сувязі даданай часткі з галоўнай.

Злучальныя словы (адносныя займеннікі *хто, што, які, чый* і займеннікавыя прыслоўі *дзе, куды, адкуль, калі, як*) не толькі звязваюць даданую частку з галоўнай, але выконваюць таксама ролю пэўнага члена сказа ў даданай частцы, могуць выдзяляцца лагічным націскам.

У беларускай мове існуюць аманімічныя злучнікі і злучальныя словы (*што, як, калі, чым*).

5. Вылучаюцца наступныя віды даданых частак:

- Дзейнікавыя: *Той, хто не паважае родную мову, не паважае роднага народа* (І.Мележ);
- Выказнікавыя: *Лес быў такі, што і канца не відаць* (Я.Колас);
- Дапаўняльныя: *Зоя ўпершыню ў жыцці пашкадала аб тым, што не ведае марзянкі* (В.Хомчанка);
- Азначальныя: *Паэзія – нібы крыніца, што не з зямлі, а з сэрца б'е* (Я.Брыль);
- Месца: *Дзяўчаты кулём кінуліся туды, адкуль даносіўся крык* (Я.Колас);
- Часу: *Вярнуліся дадому позна, калі ўжо сонца схавалася за лесам* (І.Шамякін);
- Прычыны: *Відаць, пачаўся гарачы бой, таму што стралялі вельмі часта* (В.Быкаў);
- Мэты: *Спяць лілеі пад цёплай вадою, каб не змерзнуць уначы* (У.Караткевіч);
- Умовы: *Усё было б добра, каб не дождж* (Я.Колас);
- Уступальныя: *Юрка хлопчык ужо вялікі, хоць яшчэ замала год* (Я.Купала);
- Выніку: *Свішчуць птушкі над балотам, аж гамоніць лес і гай* (Я.Колас);
- Спосабу дзеяння: *Сымон Ракуцька пачуваў сябе так, як даўно ўжо не адчуваў* (К.Чорны);
- Меры і ступені: *Тады хлопцу ўшацкаму было столькі гадоў, колькі мне сёння* (Р.Барадулін);
- Параўнальныя: *Лепей горкую рэдзьку есці, чым з нялюбым за стол сесці* (Прыказка);
- Далучальныя: *У дзедавай хаце кватараваў начальнік чырвоных, камандзір батальёна, чым надта ганарыўся дзед Талаш* (Я.Колас);

6. Коскай раздзяляюцца часткі складаназалежнага сказа, калі даданая частка стаіць перад галоўнай або пасля яе. Калі ж яна знаходзіцца ў сярэдзіне галоўнай, то выдзяляецца коскамі з двух бакоў.

Працяжнікам могуць аддзяляцца даданая і галоўная часткі, калі даданая стаіць перад галоўнай і суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй.

Практычная частка

Тэма: Словазлучэнне

1. Утварыце і запішыце словазлучэнні, выкарыстаўшы наступныя словы ў якасці галоўнага кампанента. Вызначце, якія сэнсавыя адносіны выражае кожнае словазлучэнне.

Адпачываць, блізка, будынак, вучоба, вясёлы, засяроджанасць, настрой, паехаць, поўнасцю, радавацца, разгублены, расці, сябры, чырвоны, чытаць.

2. Выпішыце словазлучэнні, дайце ім характарыстыку. Раствлумачце, чаму астатнія спалучэнні слоў імі не з'яўляюцца.

I. Больш прыгожа, будзем верыць, вакол дарогі, гавару ўпэўнена, давайце шукаць, дваццаць першы, жаданне змагацца, летні месяц, мець цану, мілыя краявіды, наконт экзамену, наш новы куратар, невад з рыбай, няхай сабе, па абодва берагі рэчкі, пастукаў нясмела, прыгожыя мясціны, самы лепшы, свае рэчы, светла-чырвоны, сцежка нібы павузела, сцямнела на дварэ, там-сям, трыццаць градусаў, у выніку дажджоў, у канцы восені, хацеў убачыць, цёплы дзень, ціха і цёпла, як ты дорага.

II. Цёмна было ўжо на дварэ, і толькі буйныя зоркі высыпалі над Дзвіною. Слугі запалілі лучыны, але Усяслаў загадаў ім патушыць іх. Коні мерна хрумсталі аўсом, цярпліва чакалі гаспадароў. Драмалі вуліцы, толькі ў рэдкіх хатах там-сям мільгалі слабыя водбліскі святла ды ў княжацкіх харомах свяціліся вокны святліц – там чакалі гаспадара. Драўляныя цэрквы цямнелі абрысамі шатаў, узвышаючыся над горадам, вокны епіскапскага палаца былі расчынены, адзінока гарэла свечка – відаць, епіскап рыхтаваўся да заўтрашняй казни. В.Іпатава.

3. Выпішыце спачатку словазлучэнні, у якіх словы звязаны дапасаваннем, затым словазлучэнні з кіраваннем, пасля – з прымыканнем.

Над ракой, над жоўтымі грушамі,
Жураўлі падразалі зару.

Я, сустрэчай светлаю ўзрушаны,
Са старэнькай мамай гавару.
Адступіла ўсё, нібы забылася,
Што было вялікім, як сусвет,
Цішынёй і мамай засланілася,
Абляцела, быццам пуштацвет.
Вокны засвяціліся крынічкамі.
І ступіў я смела на парог:
Вось яна – хацінка невялічкая,
Што была відаць з усіх дарог.
Дарагое, роднае, адзінае,
Сэрцам тут заўсёды мы жывём.
Нездарма маленькаю Радзімаю,
Дом, дзе мы радзіліся, завём.

(У.Карызна)

4. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову і запішыце іх. Пракаменціруйце асаблівасці будовы словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах.

Благодарить друга, болеть ангиной, вне конкуренции, впереди охотника, выбрать по своему вкусу, выкосить раньше всех, высохнуть в щепку, два раза в день, домик в четыре окна, жениться на Ольге, жить по соседству, жить по закону, заведующий складом, зайти за письмом, из зависти к другу, как сквозь сон, начало в семь часов вечера, небольшой по размеру, не прочитать роман, не сделать из-за лени, обратиться к детям, охотиться за лисой, пишите по адресу, пойти за маслом, по моему мнению, по одноименному роману Ивана Мележа, по случаю юбилея, потешаться над сестрой, сказать по секрету, смеяться над младшим, стоять у микрофона, ухаживать за девушкой.

Тэма: **Сказ. Тыпы сказаў**

1. Вызначце тыпы сказаў паводле мэты выказвання і інтанацыі. Спішыце. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку ў канцы сказаў.

1. Аб чым увесну могуць перашэптвацца стройныя беластвольныя бярозы
Можа яны, як і людзі, радаваліся надыходу цяпла (У. Краўчанка). 2. І будзе,
дружа, у доме шчасце, пакуль ёсць добры свет сяброў (К.Кірэенка). 3. А ці
быў ты ў лесе рана Чуў ты лесу галасы Ветрам ён расхваляваны, звоніць
кроплямі расы (П.Прануза). 4. Тысячамі дарог у розных накірунках збягае
вясною снегаява вада Як многа гэтых дарог і як разнастайны яны ў сваім
руху і ў сіле свайго імкнення (Я. Колас). 5. Мясцовасць гэтая была нам
незнаёмая, і сваіх сувязных мы тут не мелі “Будзем абыходзіць ці пойдзем
праз вёску, калі добра сцямнее “ – спытаў я хлопцаў (Р.Няхай). 6. “Заходзь,
Ваня, заходзь Чаго стаіш на парозе Ды зачыняй дзверы, а то холаду

напусціш” – зашаптаў камбрыг (А.Карпюк). 7. І так ты едзеш, брат, у мой юнацтва край Ці я табе зайздросчу Лепш не пытай (М.Танк) 8. Ой ты, маё сонца, як жа свеціш ясна Дзе ж было раней ты, як быў я няшчасны (Я.Купала). 9. “Ды цыц ты, Мурза” – тупнуў на сабаку нагою гаспадар (Р.Сабаленка). 10. “Ваня, што з табой Чаму такі змрочны” – пыталіся сябры (А.Карпюк).

2. Вызначце тыпы сказаў паводле наяўнасці галоўных і даданых членаў сказа. Спішыце. Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў.

Я ўладкаваўся на ганку. Зірнуў на Данусін панадворак. У мяне, прызнацца, было добра на душы – я заставаўся верны ўвесь час Данусі, не выкідаў яе з сэрца і цяпер з чыстым сумленнем глядзеў нібы ёй у вочы. Пачаў успамінаць усё спачатку. Успамінаў да той пары, пакуль мая душа стала як той аркуш паперы, з якой гумкай сцёрлі ўсё, што было напісана, і засталіся толькі сляды ад літар.

Чэрвеньскае сонца золатам залівала вуліцу, дамы, дахі. Было цёпла, але не гарача. Лёталі шпакі. Крычалі галкі. Мне было сумна і радасна адначасова. Сумна таму, што Дануся не можа бачыць гэтага хараства. А радасна, бо я адчуваў яе тут, побач, у такім цудоўным і вечным жыцці!

(А.Карпюк)

3. Выпішыце аднаасастаўныя сказы, вызначце іх тып і спосабы выражэння галоўных членаў.

1. Цяпер вёска не тая, што была некалі. Вырасла моладзь. Прыеду дадому, іду са станцыі – сустрэну то аднаго знаёмага, то другога. Пагляджу ў твар – здаецца, знаёмы. Але як ні ўглядаўся ў знаёмыя твары – не ўспомню, хто гэта. Ды я ўсё адно радуюся: мяне пазнаюць, не забываюць (Б.Сачанка). 2. Даўно ўжо тут, хоць і ў лясной старане, будыніны муруюць з цэглы. Крыноць іх не дранкаю, а чарапіцай альбо бляхай. Кажуць – часам сяляне тады думалі, што пад саламяную страху нельга правесці электрычнасць (Р.Сабаленка). 3. Палудзень. Спёка. Ляжыш на пагорку. Глядзіш у неба. Над табою – позіркам не абняць – блакітная шырыня. Здаецца, адарвешся і паляціш у гэта блакітнае бяздонне (І.Грамовіч). 4. Звечарэла. Сонца зайшло, пакінуўшы ярка-халоднае зарава. Адразу пацягнула аднекуль з поля такой свежасцю, вільгаццю, што Антось здрыгануўся (Т.Хадкевіч). 5. Рана не ўстанеш – многа не зробіш. (Прыказка). 6. Спявалі недзе ў дальнім канцы вёскі (І.Шамякін). 7. Без любай спакойна і дня не пражыць (А.Вялюгін). 8. Тарфянікі. Азёры. Чарот яшчэ зялёны, але вада ўжо дыхае холадам восені (Я.Брыль). 9. Увечары на вуліцы стала пуста, гола: з канца ў канец не сустрэць чалавека (Я.Скрыган). 10. Мы са Сніцарам прыехалі ў першай палавіне дня. Так у нас і было разлічана: пахадзіць, паглядзець (Р.Сабаленка).

Тэма: Просты сказ

1. Складзіце і запішыце сказы так, каб дзейнікамі ў іх былі наступныя словы, спалучэнні слоў і сказ. Вызначце віды дзейнікаў.

Абое студэнтаў, адзін з дзяжурных, бацька з сынам, вечар, вучыцца, загаханая, кожны з прысутных, мора людзей, сотні домікаў, стаць педагогам, тое, тры пакоі, усе мы, цётка Дар'я, “як дбаеш, так і маеш”.

2. Падкрэсліце выказнікі і вызначце іх тып. Пастаўце, дзе неабходна, працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам і растлумачце яго пастаноўку.

1. Мора стала зусім спакойнае (Я.Сіпакоў). 2. Усё тое даўняе пачало ўжо забывацца (Р.Сабаленка). 3. Распачаўся штурм. На работу былі вызначаны ўсе, хто толькі мог працаваць (Э.Самуйлёнак). 4. Якая радасць прагнуцца ў маці на сене мурожным! (У.Караткевіч). 5. Уся сцяна нібы шкляная (Т.Хадкевіч). 6. Вечар як у дзіўным сне (І.Навуменка). 7. Баязліваму і корч мядзведзь (Прыказка). 8. Шыр, прастор вокам не ахапіць! (Б.Сачанка). 9. Вавёрка раптам скок на дрэва(Б.Мікуліч). 10. Дзень абяцаў быць цёплы (В.Хомчанка).

3. Дапасуйце выказнікі, запісаныя ў дужках, да дзейнікаў. Спішыце сказы. Падкрэсліце іх граматычныя асновы.

1. Дзве дзявочыя постаці (*мільгануць*) на фоне лугавой зеляніны (Т.Хадкевіч). 2. Праз хвіліну стала добра відаць, што (*ісці*) двое людзей (К.Чорны). 3. Сямёра дзяцей (*стаяць*) побач (Я.Брыль). 4. Ужо вечарэла, калі Міколка з дзедам (*натрапіць*) на незвычайную стаянку ў лесе (М.Лынькоў). 5. Ганна з малой на руках (*сядзець*) на лаўцы (І.Мележ). 6. Там (*стаяць*) некалькі хат (К.Чорны). 7. Дваццаць смуглых рук умелых кожны лісцік (*берагчы*) (Э.Агняцвет). 8. З дзесятага класа (*пайсці*) на фронт шаснаццаць, (*прыйсці*) толькі чацвёрка (І.Навуменка). 9. Усе чацвёрка хлопцаў (*скончыць*) васьмігодку сёлетняй вясной (І.Навуменка). 10. З таго часу (*прайсці*) якіх са дзве гадзіны (Г.Далідовіч).

4. Зрабіце пісьмовы разбор сказаў па членах, вызначце віды даданых членаў і спосабы іх марфалагічнага выражэння.

1. Захар Крымянец зірнуў на зоркі, падумаў пра мароз. Ён стаў хадзіць па лесе, збіраць ламачча, прысягнуў некалькі сухадрэвін (М.Лынькоў). 2. Цэлыя дні, з ранку да вечара, аддаваў Лабановіч школе. Асабліва шмат увагі ён адводзіў чатырнаццаці вучням (Я.Колас). 3. Нельга з-за цікавасці рызыкаваць сваім жыццём (Я.Маўр). 4. Гнілое балота. Мацюта-каваль зрабіў спецыяльныя рыдлёўкі-кашы і прывёз іх сюды (Я.Колас). 5. Найбольш адказная місія спыніць дзяўчынку, не спалохаўшы, і наладзіць з ёю сувязь была даручана мне (П.Броўка). 6. У вокны, быццам чужая, паціху стукалася з палісадніка галінка, падобная да нейкай жывой істоты (І.Чыгрынаў). 7. У творчасці П.Труса паэма “Дзесяты падмурак” з’яўляецца вянком з цудоўных ружаў (М.Хведаровіч). 8. Неўгамонны Пётр Васільевіч прапанаваў схадзіць у кіно (М.Машара). 9. Садок садзіць – жыццё харашыць (Прыказка). 10. Ад

хуткай хады на шчаках Алёны быў самы прыгожы на свеце румянец (Э.Самуйлёнак).

5. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Растлумачце ўмовы аднароднасці членаў сказа і знакі прыпынку пры іх.

1. Босыя невялічкія сляды з двара павялі па дарозе але раптам зблыталіся і прапалі (Я.Скрыган). 2. Усё на свеце і хатнія турботы і школа і гэты клопат з Галяй можа самы непрыемны адсунулася кудысьці далёка (А.Асіпенка). 3. Шмат работы было і ў Грысіхі. То на радзінкі то на памінкі то яшчэ па якой справе яна хадзіла па сваяках навакольных бліжэйшых вёсак (А.Кулакоўскі). 4. Хлопчык вызначаўся незвычайнай кіпучай энергіяй цікаўнасцю кемлівасцю (К.Крапіва). 5. Самавар быў стары дарэвалюцыйны з медалямі і адбіткамі імператарскіх профіляў (А.Асіпенка). 6. Ціха і цёмна і на суседнім двары лесніка вясёлага гаваркога прыветлівага чалавека (М.Паслядовіч). 7. Слава травам слава кветкам слава летнім яркім дням і засеяным палеткам і пакошаным лугам (П.Глебка). 8. Міцьку Папка кожны дзень можна было спаткаць на шырокай вясковай вуліцы і ў спякоту і ў самы люты мароз ці страшную завею (М.Паслядовіч) 9. Спакойная летняя ноч туман над гэтым забытым усімі скверам мігценне далёкіх амаль не бачных зор з аранжавымі фіялетавым адценнямі усё гэта дыхала ласкай спагадаю (М.Лупсякоў). 10. Наваколле ахувала ноч ціхая але густая (Т.Хадкевіч).

6. Спішыце тэкст, расстаўляючы знакі прыпынку. Растлумачце ўмовы адасаблення членаў сказа і знакі прыпынку пры іх.

Неяк у сярэдзіне ліпеня у самы разгар лета невыносна цёплага без дажджоў Ганна Пятроўна раптам засумавала. Маленькая сухая з гладка прычасанымі сівымі валасамі з маршчыністым тварам яна замест любімага занятку разгублена сланялася з пакоя ў пакой нічога не робячы. У такія хвіліны яна не заўважала ні любімай дачкі Таццяны супрацоўніцы гарадской дзіцячай бібліятэкі ні зяця Уладзіміра Іванавіча маладога інжынера чыгуначнага дэпо. Акрамя таго чамусьці не гуляла з унукамі жэўжыкамі Толікам і Леанідам. Праз дзень у суботу вярнуўшыся з працы Таццяна ўбачыла маці апранутую ў цёмную шарсцяную сукенку. Гэтую сукенку яна заўсёды апранала збіраючыся ў далёкую беларускую вёску на Палессе. І тады апранутая такім чынам становілася Ганна Пятроўна зусім іншай памаладзelay дужай рухавай.
(У.Краўчанка)

7. Спішыце сказы з параўнальнымі зваротамі. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку.

1. Шалеў вецер ірваў шкуматаў саламяныя і чаратовыя стрэхі гнуў як не да самага долу голае голле дрэў гойсаў бы апантаны па дварах палях балотах (Б.Сачанка). 2. Бацька прачнуўся ў неяснай трывозе як ад штуршка. (Л.Дайнека). 3. На выгане трава здавалася сівой як валасы старога (А.Асіпенка). 4. Вада павысілася больш як на метр (М.Паслядовіч). 5. Голас хлопца мяняўся то гучаў глуха як рэха то звінеў як лясны ручаёк (Б.Сачанка).

6. Спярша на захадзе паказаліся адзінокія і празрыстыя як дым воблачкі (М.Паслядовіч). 7. Максім бег як апантаны (А.Асіпенка). 8. Цімоша ўспрыняў бацькава пытанне як запрашэнне да размовы (А.Асіпенка). 9. Яе вочкі што васілечкі (Н.Гілевіч). 10. Дробнае з гарох і буйное па яйку каменне пахла востра і едка (І.Пташнікаў).

8. Размяжуйце ў сказах пабочныя і ўстаўныя канструкцыі. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку.

1. *Як мне помніцца гэта было гадоў дзесяць назад* (М.Паслядовіч). 2. А ніжэй моста адразу ж ад дарогі *дарога нібы мяжой была* пачынаецца заліўны луг (І.Шамякін). 3. Але паўсюль *і толькі гэта рабіла лягчэйшай справу маю* я сустракаў увагу і дапамогу (У.Караткевіч). 4. Сам Салігорск *як вядома* заснаваны ледзь не пад саменькай Случчу (М.Паслядовіч). 5. Прывакзальная плошча *здаецца мне* пашырэла (Р.Сабаленка). 6. Пасля паўдня з дрэваў *былі апошнія дні лютага* закапала снеговая вада (К.Чорны). 7. *Адным словам на нашу агульную думку* усе мы ўчатырох былі добрымі хлопцамі (І.Навуменка). 8. Даніла *можа ў дзесяты раз за гэты вечар прыняўся* выкладваць каханай свае довады. *Па-першае* вось-вось пачнецца пасяўная... *Па-другое* нашто цягнуць калі *так сказаць* дасягнута поўная згода бацькоў (У.Краўчанка). 9. Міншчына сустрэла нас узгоркаватымі барамі грыбным пахам *баравікі помніцца трапляліся да канца кастрычніка* павевамі смалы-жывіцы. (У.Карпаў). 10. Перад разведчыкамі была пастаўлена вельмі важная задача *як сказаў маёр* дзяржаўнай важнасці. (Р.Няхай).

9. Прааналізуйце парадак слоў у сказах, вызначце яго ролю. Падкрэсліце галоўныя члены сказаў. Пастаўце знакі прыпынку.

Хлеб як вядома адзін з асноўных жыццёва неабходных прадуктаў харчавання які выпякаецца з мукі розных збожжавых культур. Ён прыйшоў ад продкаў яшчэ з агульнаславянскіх часоў. Прататыпам хлеба была цёртая груца. Спачатку хлеб выпякалі з прэснага цеста. Выкарыстанне ўкісллага цеста павысіла смакавыя якасці хлеба прадоўжыла тэрмін яго захавання. Тэхналагічны працэс прыгатавання хлеба мала змяніўся на працягу многіх стагоддзяў таму выяўляе значнае падабенства ў многіх народаў. Ён складаецца з некалькіх стадыяў часам працяглых па часе прыгатаванні цеста яго вытрымка (квашэнне) і выпяканне хлеба. Цеста рашчынялі на цёплай вадзе з вечара ў спецыяльнай хлебнай дзяжы. У якасці акісляючага кампанента выкарыстоўвалі рошчыну радзей хлебны квас дрожджы. Каталізатарам служыла і сама пасудзіна. Найлепшай лічылася дзяжа зробленая з дубовых клёпак. В.Цітоў.

Тэма: **Складаны сказ**

1. Выпішыце спачатку простыя, а затым складаныя сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Рэчка выйшла з берагоў, паднялася трохі на ўзровень абрыву, заліла нешырокую пойму, камель старой вярбы ажно да самая галля (І.Шамякін). 2. Веснавое сонца растапіла снег на пагорках паўднёвых схілаў, пагнала ярамі і зморшчынамі на палях шпаркія, вясёлыя ручаі (Т.Хадкевіч). 3. Вясна была яшчэ ўпачатку, але снягі ўжо раставалі, і дружна ў полі балбаталі раўкі, рачулкі, і ў грамадку яны ваду сваю злівалі, ад сну гаі, лясы будзілі і людзям душу весялілі (Я.Колас). 4. Дрэвы яшчэ не распусціліся, былі брудна-шэрыя і рэзка вырысоўваліся на фоне густой зеляніны маладога ельніка (У.Дамашкевіч). 5. Водная роўнядзь як бы застыла, разамлела ў сонечным праменні, і лёгкія аблачынкі ў небе, і само неба адбіваліся ў ёй, і дзе-нідзе на плыні ўспыхвалі і гаслі залацістыя бліскаўкі – рассыпанья па вадзе косы сонца (Т.Хадкевіч). 6. Палуднем вецер аціх, і снег паваліў стоймя – падаў па лапцю, здавалася, аж шапацеў, кружачыся ўтары і выбіраючы, дзе легчы (І.Пташнікаў). 7. Сям-там, праязджаючы вёрсты, трапляюцца старасвецкія раскарачыстыя, з дупламі ды падсмаленымі бакамі клёны і дубы, пасаджаныя яшчэ ў Кацярыніну бытнасць (Я.Скрыган). 8. Хочацца бегчы па лузе босаму, па халоднай мяккай траве, задыхацца і адпачываць дзе-небудзь на ўзбярэжжы ракі або ля крыніцы, акнуўшы ногі глыбока ў ледзяную прахалоду (І.Пташнікаў). 9. Узлескі і паляны патанаюць у белых карунках лёгкакрылых рамонкаў і амежніку, у бірузе лугаваго льну і браткоў, у тонкім перазвоне ліловых званочкаў (Р.Ігнаценка). 10. Коцяцца пад лёгкім павевам ветрыка зялёныя хвалі, коцяцца і коцяцца, і няма ім ні канца ні краю (Р.Ігнаценка).

2. Спішыце сказы з твораў Я.Сіпакова, пабудуйце схемы, вызначце сродкі сувязі паміж часткамі і віды даданых частак.

1.Калі ісці пехатою, скажам, з-за Оршы, з-пад Краснага да Брэста, ўсю Беларусь чалавек можа прайсці за два тыдні. 2. Свіслач, на якой размешчана сталіца Рэспублікі Беларусь Мінск, адпавядае даўжыні ракі Тэмзы, на якой размешчана сталіца Англіі Лондан. 3. Аднак калі б у нашай зямлі ўсяго гэтага [багаццяў] і не было, мы б усё роўна любілі яе так, як любім і цяпер – самааддана і захоплена. 4. Самі ж, калі мы былі язычнікамі, зваліся між сабою так: Васілёк і Браніміра, Валадар і Дубраўка, Ірвідуб і Купалінка, Сінявок і Вераніка, Купала і Гражына, Машэка і Анея, Шэраш і Дабранега, Цішук і Ялінка. 5. Чужыя імёны мы стараліся зрабіць сваімі, каб лягчэй прывыкнуць да іх, і так Лаўрэнцій рабіўся ў нас Лаўрэнам, Іуліяна – Вуллянаю... 6. Напрыканцы пазамінулага XIX стагоддзя на тэрыторыі беларускіх губерняў, уключаючы Смаленскую і Віленскую, нас, беларусаў, жыло 4 769 032 чалавекі, што складала на той час 70 працэнтаў ад усяго насельніцтва гэтых зямель. 7. Развіццю старажытнабеларускай мовы спрыяла тое, што ў Вялікім княстве Літоўскім, якое па сутнасці, як сцвярджаюць некаторыя гісторыкі, было беларускай сярэднявечнай дзяржавай, яна выконвала ўсе функцыі дзяржаўнай мовы. 8. Даўней калодзежы называліся ў нас студнямі, бо ў іх нашы продкі студзілі малако, каб яно не ўкісла.

Я.Сіпакоў

3. Спішыце сказы, пастаўце знакі прыпынку і растлумачце іх.

Пабудуйце схемы сказаў і вызначце іх від.

1. У дзень Архістраціга Міхаіла у дзень цудаў жыта не сеюць бо калі нехта не ведае гэтага і пасее здзейсніцца цуд будзе цудоўны ўраджай а вось калі хто ведае і сее здарыцца цуд наадварот усё жыта загіне (Я.Сіпакоў). 2. Асалода серадзіборскіх ранкаў прыйшла да людзей як даўня знаёмая ўсцешніца якой не ўбачыш і не зловіш а толькі адчуеш і пра якую зайздросна нікому не скажаш бо здаецца нідзе няма такога чыстага неба ў пагодлівыя вясновыя і летнія ранкі як у Серадзіборы (П.Пестрак). 3. Сонца не відно яно ўжо там за густой барвовай смугой нібы распавілася і ад таго такая духата... (І.Пташнікаў). 4. Хораша гэтай парой паляжаць у цяньку дрэў альбо асвяжыцца ў рэчцы але яшчэ больш прыемна прабрацца на святанні росным зараснікам вербалозу да схаванага пад покрывам белага туману азярца што згубілася сярод шырокіх пойменных лугоў Бярэзіны і бяшумна так каб не спудзіць птушку якая яшчэ спіць у кусце закінуць у нерухомую ваду вуды (Р.Ігнаценка). 5. У лесе яшчэ адчувалася ранішня прахалода зрэдку калі чапляўся за куст пырскала па твары раса але і раса і прахалода былі ўжо як падагрэтыя на зямлю паступова асядала духата якая запаўняла сабою дзе толькі можна пустату (І.Чыгрынаў). 6. Усё нібы змянілася ўвачавідкі рунь пагусцела стала больш красак на ўзмежку а дальні ўзгорак на якім быў пасеяны авёс засінеў нібы хто пафарбаваў яго (Т.Хадкевіч). 7. Пастаянна чалавек не можа жыць у радасці бо той хто ніколі не ўведаў што такое расчараванне сум боль сумненне мусіць не можа быць ні радасным ні тым больш шчаслівым адкуль яму будзе знаёма тая змена настрояў ад балючага да прыемнага якая можа ўжо сама па сабе і ёсць шчасце (Я.Сіпакоў). 8. У Алёшкі задрыжалі ногі ён падышоў да самага каменя і кашлянуў ніхто не адгукнуўся (І.Пташнікаў). 9. Нават праз невялікі час заўважаліся вялікія змены там адбудаваўся новы дом там закладзены падмурак там адчыніўся новы магазін і ўсяму гэтаму я радаваўся як свайму ўласнаму поспеху (Р.Сабаленка). 10. Над ракой успывае туман набліжаецца стомлена ціша і ні слёз ні тугі ні жаданняў няма ноч у казках сваіх закалыша (П.Глебка).

4. Па прапанаваных схемах складзіце сказы і запішыце іх.

1. [...], і [...], (...) і (...).
2. [...]: [...], [...], [...], (...).
3. [...,(...),...] – [...].
4. (...), [...,(...),...].
5. [...]: (...), (...), (...).
6. [...] – і [...].
7. (...) ці (...), [...].

Тэма: Спосабы перадачы чужой мовы

1. Вызначце спосабы перадачы чужой мовы. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Сцёпка адышоўся вярсты дзве ад сяла, сеў на камень каля хвойніку і стаў думаць. Зайсці яму дадому ці лепей бацьку на вочы не паказвацца, бо ўсё роўна бацька яго прагоніць? І яшчэ думаў Сцёпка аб горадзе. Горад далёка – каля ста, а можа і сто вёрст з хвосцікам. На машыне не паедзеш: дзе грошы ўзяць? Застаецца адно: пяхотам па шпалах. Хоць можа і далей, але па чыгунцы не зблудзіш (Я.Колас). 2. “Вы надоўга да нас?” – спытала Муся, саромеючыся гэтага “вы”. “На ўсё лета,” – адказаў Сяргей (А.Асіпенка). 3. Ты ж сам казаў не раз тады, што адрас мой не на паперы, а ў сэрцы носіш заўсягды (К.Буйло). 4. У той чэрвеньскі ранак я прачнуўся ад страшнага крыку: – Немцы! (Б.Сачанка). 5. Іду ціха па праходзе школы, машчуся за маю парту – цеснавата стала мне. Хто ж тут сядзеў усе гэтыя гады? Хто яшчэ будзе сядзець? Усміхаюся, лаўлю сябе на думцы аб тым, ці так гэта важна – нехта расце, сталее, уступае ў жыццё. Ціха рыпнулі дзверы, я азірнуўся. На парозе стаяла Галя.

– Сядзіце яшчэ? А я думала, што вы пайшлі, – здзівілася яна. Дзіўнавата, сапраўды. У такі гарачы час сядзець без работы. У вёсцы гэта навіна.

– Яшчэ крыху пасяджу і пайду, – адказаў я.

– Ну што вы, сядзіце, я проста так... (Б.Сачанка).

2. Замяніце ўскосную мову проста і запішыце яе. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Хведзька адразу разважыў, што ісці праз балота куды лепш, як бадзяцца, поўзаць па мокрым зарасніку (П.Мядзёлка). 2. Алесь сказаў, што трэба таблеткі развесці ў вадзе, Васіль раіў сцерці іх на парашок і змяшаць з цукрам, а Пеця ўнёс прапанову абляпіць іх мякішом (І.Новікаў). 3. І стала прасіць маладое насенне, каб вецер узяў яго з сабою і панёс у аблюбаваную даль (Я.Колас).

3. Складзіце сказы, уключаючы ў тэкст цытаты з твораў Я.Купалы і Я.Коласа. Выкарыстайце пры гэтым розныя формы цытавання. На адну з выбраных самастойна тэм напішыце сачыненне.

1. Мой родны кут, як ты мне мілы! 2. Ад прадзедаў спакон вякоў нам засталася спадчына... 3. Я не для вас, паны, о не... 4. А хто там ідзе, а хто там ідзе ў агромністай такой грамадзе? 5. Дружнасць – першы крок свабоды, згода – сіла грамады. 6. Устань ты, старонка, родная маці! Годзе зімовага рабскага сну...

Тэма: Пунктуацыя

1. Спішыце тэкст, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор апошняга сказа.

Сярод Рагвалодавых унукаў у XII стагоддзі вылучаецца Ефрасіння Полацкая наша першая асветніца. Унучка Усяслава яна пераняла ад дзеда вялікі духоўны запал накіраваны на служэнне свайму народу. Прычыны з якіх Прадслава так звалі Ефрасінню ў мірскім жыцці пайшла ў манастыр застаюцца невядомымі. Магчыма гэта здарылася тады калі бацьку і маці як самых блізкіх людзей вывезлі ў Візантыю. Праўда выпадак як на той час беспрэцэдэнтным не назавеш ігуменняй манастыра дзе прыняла подстрыг Ефрасіння была яе родная цётка. Сям'я у якой Ефрасіння расла глыбокай рэлігійнасцю не вызначалася. Дастаткова прыгадаць што яе бацька больш вядомы сваім язычніцкім імем Святаслаў чым хрысціянскім Георгій. Тое самае можна сказаць пра Святаслава брата Ефрасінні які не менш вядомы нам пад язычніцкім найменнем Рагвалод. Не захавалася ў памяці народа хрысціянскае імя самога Усяслава хоць яно безумоўна было нададзена князю пры хрышчэнні.

(К.Тарасаў)

2. Спішыце тэксты. Расстаўце знакі прыпынку і вызначце іх функцыі.

I. Абапіраючыся на тонкія абчасаныя кімсьці жэрдкі знойдзеныя мусіць пад дзедавай паветкай каманда пераадольвала мяккі сыры мох і балацявінку і лясную з багністымі берагамі рачулку і нейкае азярцо з кладкамі схаванымі пад вадой і дрыгву якая зыбалася пад нагамі. Але ўсё як бы абыходзілася найлепшым чынам. Стары пракладваючы шлях ішоў наперадзе. Час ад часу ён гэты нечаканы праважаты папярэджваў дзе прыбавіць кроку а дзе ступаць не спяшаючыся. Апрача ўсяго калі траплялася дрыгва зыбкая з рудаватай вадой загадваў катэгарычным тонам падаваць жэрдкі ішоўшаму ззаду. Усе разумелі якая небяспека падпільноўвае як змяя кожнага з іх і моўчкі выконвалі парадны-загады правадніка. Балота не радасць і ўсе пераканаліся ў тым якой незаменнай рэччу могуць быць лыкавыя лапці. Сапраўды ногі ў іх то залелі то разаграваліся самі сабою і было відавочна хада нялёгкая рэч.

Нечакана ў самым канцы шляху нізіны і балоты парослыя мохам з чэзлым сасоннікам змяніліся густым лазняком праз які праходзіла ледзь прыкметная сцяжынка. За лазняком злева стары густы яловы лес. На некаторых дрэвах былі паметы-засечкі. Яны вывелі падарожнікаў на невялікае роўнае ўзвышша паросла рэдкім відаць маладым сасняком. Стары з палёгкай уздыхнуў і сеўшы на трухлявае бярвяно няспешна пачаў раскручваць аборы з лыка. А.Петрашкевіч.

II. Пакуль добра не сцямнела і была відаць дарога коні павярнулі ў поле. Узлесак застаўся ззаду і ў душы Бурава пачала расці трывога як бы не напароцца на ворагаў. Усё ж праз вярсту ад станцыі была паліцыя і невядома

ці сядзіць яна зараз у сваім бункеры ці можа як і яны гойсае дзе па вёсках і заляжа ў засаду. Цяпер Бураў не падганяў кабылы і тая ішла як хацела а ён навастрыўшы зрок пільна ўглядаўся ў прырэчны хмызняк туды дзе калісьці была кладка. Хоць ён і нарадзіўся тут і вучыўся але з таго часу як бацька перабраўся з сям'ёй у мястэчка Бураў ні разу не завітаў сюды не было часу і патрэбы а затым на яго жыццёвым шляху была вайсковая служба на Далёкім Усходзе. І цяпер едучы па тутэйшых мясцінах ён ледзьве пазнаваў іх хоць яны і не надта змяніліся. Прынамсі узлесак дарога і поле былі як і некалі калісьці ён тут пасвіў жывёлу вазіў снапы і сена.

Здаецца ў полі і ля ракі было пуста толькі ў прырэчным хмызняку варушылася на ветры непаседлівая чародка вераб'ёў ды каркалі вароны. Ён ужо згледзеў там Сушчэнеў агарод на якім стаялі два стажкі сена і ўбачыў па сцежцы што вяла да падворка ішла жанчына. Бураў ураз апрытомнеў і прыгнуўшыся скоснуў з воза. Хвіліна і ён за хвойй. Ужо адтуль згледзеў як пад'ехалі дзве фурманкі і з іх крадком ссыпаліся людзі якія шуснулі за канаву ў падлесак. В.Быкаў.

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

(Тэмы “Паняцце пра сінтаксіс”, “Словазлучэнне”, “Просты сказ”, “Просты ўскладнены сказ”, “Складаны сказ”, “Спосабы перадачы чужой мовы”, “Пунктуацыя”)

1. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка.
2. Тыпы словазлучэнняў.
3. Віды падпарадкавальнай сувязі паміж словамі ў словазлучэнні.
4. Асаблівасці будовы словазлучэнняў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (у параўнанні з рускай мовай).
5. Сказ як сінтаксічная адзінка.
6. Тыпы сказаў паводле граматычнай структуры.
7. Просты сказ і яго агульная характарыстыка.
8. Двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы.
9. Тыпы аднасастаўных сказаў.
10. Няпоўныя сказы.
11. Дзейнік, яго тыпы і спосабы выражэння.
12. Выказнік, яго тыпы і спосабы выражэння.
13. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам.
14. Дапаўненне, яго тыпы і спосабы выражэння.
15. Азначэнне, яго тыпы і спосабы выражэння.
16. Акалічнасць, яе тыпы і спосабы выражэння.
17. Аднародныя члены сказа і знакі прыпынку пры іх.
18. Аднародныя і неаднародныя азначэнні.
19. Паняцце пра адасабленне. Адасабленне дапасаваных азначэнняў і знакі прыпынку пры іх.

20. Адасабленне недапасаваных азначэнняў. Адасабленне прыдаткаў і знакі прыпынку пры іх.
21. Адасабленне акалічнасцей, дапаўненняў, далучальных членаў сказа.
22. Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі і знакі прыпынку пры іх.
23. Параўнальныя канструкцыі і знакі прыпынку пры іх.
24. Зваротак. Знакі прыпынку пры зваротках.
25. Паняцце пра складаны сказ. Тыпы складаных сказаў.
26. Агульнае паняцце складаназлучаных сказаў.
27. Знакі прыпынку ў складаназлучаных сказах.
28. Агульнае паняцце складаназалежных сказаў.
29. Тыпы даданых частак у складаназалежных сказах.
30. Сродкі сувязі паміж часткамі складаназалежных сказаў.
31. Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі і знакі прыпынку ў ім.
32. Агульнае паняцце бяззлучнікавых складаных сказаў.
33. Тыпы бяззлучнікавых складаных сказаў.
34. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах.
35. Складаныя сказы рознымі відамі сувязі.
36. Знакі прыпынку ў складаных сказах рознымі відамі сувязі.
37. Простая мова і знакі прыпынку пры ёй.
38. Ускосная мова.
39. Няўласна-простая мова.
40. Цытаты і правілы іх афармлення.
41. Паняцце пра пунктуацыю.
42. Функцыі знакаў прыпынку ў беларускай мове.